

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ЧЕРКАСОВ Володимир Федорович –

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри музичного мистецтва і хореографії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: становлення і розвиток музично-педагогічної освіти в країнах Європейського союзу.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

CHERKASOV Volodimer Fedorovich –

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Department of Musical Art and Choreography of Centralukrainian Volodymyr Vinnichenko State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: the formation and development of music-pedagogical education in the countries of the European Union.

Стаття надійшла до редакції 18.06.2019 р.

УДК 37.016:81:37.011.3:37.011.3:81'246.2

АНДРІЄЦЬ Олена Миколаївна –

кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри мовознавства

Херсонського державного університету

<https://orcid.org/0000-0003-1068-0137>

e-mail: andrietslena77@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДИСКУРСНОЇ ЕТИКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Питання мовленнєвої етики в старшій школі набуває більш вагомого значення, бо культура мовлення й поведінка мовця віддзеркалює характер взаємовідносин спочатку в навчальній, а згодом виробничій, галузевій, управлінській та інших сферах життя суспільства. Мовленнєва поведінка людини свідчить про рівень знань мови, вміння користуватися інформацією в певних ситуаціях (знайомство, вітання, прощання, пропозиція, порада, згода тощо).

Найважливіший період формування мовленнєвої поведінки припадає на старші класи, коли школярі вже мають певний запас науково-навчальної інформації й удосконалюють уміння сприймати усне і писемне мовлення, відтворювати почуте та прочитане, створювати власні монологічні й діалогічні висловлювання враховуючи ситуацію спілкування. Відтак, етикет розвивається не тільки на побутовому рівні, але й навчальному, а також науковому – виголошення доповіді на науковій конференції, репрезентування й захист реферату, виступ під час дискусії, полеміки, написання статті до журналу або шкільного веб-сайту та її презентація і т.д. Отже, перераховані форми роботи стали поштовхом для становлення дискурсної компетентності старшокласника, формування та розвитку його дискурсної етики. Відтак засоби цього формування та лінгвометодичний коментар до них є метою нашої наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і

публікацій. Дискурсна етика учня, з одного боку, ґрунтується на філософських канонах про мораль, суспільні норми поведінки, звичаї (теорія Ролза, теорія Апеля, праці німецьких учених Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Хоркхаймера (франкфуртська школа), ідеї мислителів Л. Вітгенштейна, М. Хайдеггера, П. Строссона та ін.), із другого, – містить багато переконань практичної дискурсології (концепції Н. Арутюнової, Ф. Бацевича, Е. Бенвеніста, Н. Бурвікової, А. Ж. Гремаса, В. Костомарова, Є. Кубрякової, О. Селіванової, К. Серажим та ін.), із третього, – є одним із компонентів концептуальної мовної особистості, описаної в наукових джерелах учених-лінгводидактів (Н. Голуб, О. Горошкіної, І. Зимньої, С. Карамана, А. Нікітіної, М. Пентилюк, Л. Рускуліс, О. Трифонові та ін.). Таким чином, основними складовими означеного полідисциплінарного поняття – дискурсної етики – є дискурс, інформаційне суспільство, мовне середовище, мовна особистість, комунікативне співтовариство, етико-мовленнєва раціональність.

Мета статті – обґрунтування особливостей формування дискурсної етики старшокласників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз і синтез наукових концепцій учених стосовно трактування дискурсу як соціолінгвального явища, його комунікативної природи, жанрово-стилістичних, семантико-прагматичних, формально-структурних характеристик, дають право стверджувати про багатоваріантність визначень самого поняття, його методології та

архітектоники.

Ураховуючи різні напрями гуманітарної парадигми (когнітивізм, феноменологія, психосистематика, комунікативно-практичне мовознавство та ін.), перед нами дискурс постає як «роздум», «міркування», «логічний доказ», «висловлювання», «мовлення», «текст», «комунікативний акт» тощо із низкою доказово семантичного наповнення, що відбиває власну позицію кожного науковця. Тому М. Макаров стверджує: «Категорія дискурс, одна із основних у комунікативній лінгвістиці та сучасних науках, як і будь-яке широко використовуване поняття, допускає не тільки варіанти вимови (з наголосом на першому та другому складі), але і достатньо наукових інтерпретацій» [3, с. 85].

Для нашого дослідження особливий інтерес викликаний потлумаченням означеного поняття Ф. Бацевичем, який інтерпретує дискурс із когнітивно-комунікативного погляду, як «інтерактивне явище, тривалий у часі процес, утілений у певній (іноді значній) кількості повідомлень; мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, друковану, паралінгвальну тощо), відбувається у межах одного чи кількох каналів комунікації, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування і являє собою складний синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колоритом «форм життя», залежних від тематики спілкування» [1, с. 42–43].

Підпорядковуючи визначення терміна провідній меті нашого лінгводидактичного дослідження, вважаємо його неповним без урахування текстової основи. Відтак, услід за науковцями, доречно, на нашу думку, під дискурсом розуміти «сукупність взаємо-впов'язаних висловлювань (текстів), що реалізуються в певних соціально-культурних, часових і просторових умовах з урахуванням діяльності учасників комунікації (адресата й адресанта)» [4, с. 58].

Отже, дискурс, включаючи в себе такі поняття, як «висловлювання» та «текст», реалізує структурно представлену діяльність, а структура діяльності передбачає суб'єкт і об'єкт, сам процес, мету, засоби і результат. Названі компоненти структури діяльності відображаються в багатьох показниках дискурсу – змістовно-структурних, функційних, жанрових, комунікативних, що становлять собою не суму, не тотожність чи відмінність, а єдність дискурсної діяльності в мовленнєвому розвитку сучасного школяра. Головна мета такої специфічної єдності – сконцентрувати увагу на створенні умов для

оволодіння рідної мови і мови того суспільства, в котрому перебуває старшокласник. Таким чином, розвиток його культури вцілому й дискурсної етики зокрема тісно залежить від суспільства, а відтак – від середовища, тобто мовного оточення, історично сформованого й наділеного спільними культурними рисами етносу.

Полікультурний простір, на думку Л. Казанцевої, являє собою «певну множинність культур, у якому культури не зливаються, не втрачають своєрідності, а контактуючи, вступають у полілог і взаємозбагачуються» [2, с. 91]. Проте це контактування подекуди призводить до таких проблем, як паралельне співіснування двох (кількох) мов і їх вивчення (на різних етапах розвитку особистості), міжмовні контакти й міжмовне співтовариство, явища інтерференції та трансформації, двомовність і багатомовність (білінгвізм та полілінгвізм).

Вирішення означених питань визначає низку виховних, навчальних і розвивальних завдань, що мають бути реалізовані в освітньому процесі сучасної школи. Методична система навчання старшокласників на сьогодні повинна ґрунтуватися на теоретичних засадах комунікативного, соціокультурного, компетентнісного, дослідницького та інших підходів, що сприяють гармонійному розвитку школяра, виховують повагу до культури рідного народу, формують бажання до будь-якого діалогу, тоталітарність у ставленні до людей і культур, здатність до міжособистісної й міжкультурної взаємодії. Тому вчителю бажано акцентувати увагу на удосконалення таких умінь старшокласників, як уміння аналізувати мовленнєву ситуацію та її компоненти, модифікувати думку у власному висловлюванні (гнучкість, динаміка), відповідати за неї (відповідальність), толерантно ставитися до поглядів інших людей, досягати мети спілкування відповідно до етикетних норм, здійснювати підготовку, планування, аналіз, рефлексію й критичну самооцінку дискурсного мовлення.

Важливими умовами сучасного навчального дискурсу, спрямованого на формування мовної особистості учня як стрижневої (поряд з особистістю мовленнєвою, комунікативною, риторичною, дискурсною), є з'ясування конкретних обставин спілкування, тобто комунікативної ситуації, яка має такі елементи: ХТО – КОМУ – ЩО – ПРО ЩО – ДЛЯ ЧОГО – ДЕ – КОЛИ.

ХТО і КОМУ – це учасники дискурсу, яких ще називають комунікантами, спілкувальниками. ХТО – той, хто промовляє (пише, використовує невербальні знаки). Цю людину називають по-різному – перша особа,

відправник, адресант, надавач, емісор та ін. КОМУ – той, до кого промовляють (пишуть) – це друга особа, адресат, сприймач, отримувач, реципієнт.

Успішному формуванню дискурсної етики старшокласника сприяють врахування наявності чи відсутності третьої особи (або осіб, чи аудиторії), від якої (або яких) залежать дії адресата й адресанта.

ЩО – це те, що виголошено (написано), тобто висловлювання, текст. Він може складатися з кількох звуків чи розгорнутої промови (виступу).

ПРО ЩО – змістовний текст.

ДЛЯ ЧОГО – мотивація, мета мовленнєвого акту. Відповідно до завдань (ознайомити, довести, створити настрій у відповідній аудиторії тощо), адресант творить дискурс, добираючи доцільні репліки, мовні засоби, ураховуючи структуру висловлювання, основні ознаки (точність, послідовність, логічність викладу, переконливість і таке інше), етикетні формули.

ДЕ – місце, в якому відбувається комунікативна ситуація. Так, наприклад, презентуючи вірш у колі однодумців на шкільному радіо, мовлення комунікантів буде чітким та виразним; захист наукової роботи юного дослідника передбачає добір виражальних мовних одиниць у поєднанні з доречним використанням невербальних засобів, що надає виступу переконливості.

КОЛИ – час спілкувального акту (наприклад, на занятті, чи в позаурочний час).

Таким чином, дискурсний етикет – це мовленнєвий етикет у реалізації, тобто використовуваний у конкретних актах комунікації. Кожний акт спілкування залежить від рівня володіння мовою, умілого користування внутрішнім і зовнішнім мовленням, сформованих умінь та набутих комунікативних навичок.

Пропонуємо систему навчально-тренувальних аналітичних, конструктивних, передкомунікативних та комунікативних вправ і завдань, котрі, на нашу думку, сприяють розвитку мовної й позамовної компетенції старшокласників.

Аналітичні завдання

Завдання 1. Прочитайте діалог. Про що в ньому йдеться? Яку роль у тексті відведено словам мовленнєвого етикету?

Навчання за кордоном

– Привіт, Женю!

– Добридень, Романе! Скажи, будь ласка, чого це твоєї сестри не видно?

– Так Леся ж поїхала навчатися до Франції. Ти хіба не чув?

– Як це – поїхала? А як її туди взяли?

– Узяли, адже вона дуже добре знала

французську мову. Склала іспит та отримала міжнародний сертифікат зі знання французької. А потім поїхала!

– І скільки вам це коштує?

– Та ти що, хіба батьки могли б заплатити за навчання у Франції? Вона безоплатно навчається, їй ще стипендію виплачують. Це така програма є для студентів.

– Просто якась фангистика! Так вона у Парижі живе зараз?

– Так, уже два місяці. На Новий рік хоче прийти, як грошей на квиток набирає.

– А яку професію вона там обрала?

– Поки що вона на підготовчому відділенні, а потім хоче вивчати інформаційні технології.

– Сумує за домівкою?

– Так, звичайно. Каже, що їй дуже не вистачає маминого борщу та вареників...

Завдання 2. І. Прочитайте текст. Сформулюйте його основну думку.

Ми вже настільки звикли користуватися сучасним мобільним зв'язком, що враженнями про придбану нову рожеву сумку захоплено ділимося з подружкою, повертаючись додому в автівці, допомагаємо мамі на відстані вмикати DVD-плеєр. Та й що там говорити, мобільний зв'язок надійно та міцно закріпився в нашому житті. А чи закріпилася у нас мобільна культура?! А от це питання суперечливе, бо більшість навіть не знає, що така існує. І тому сьогодні можна впевнено говорити про недостатній рівень мобільної етики.

Основні правила мобільного етикету допоможуть освіжити в нашій пам'яті норми соціальної поведінки.

1. Намагатися вимикати мобільні телефони там, де є відповідні застереження «Будь ласка, вимкніть мобільний телефон». І справа тут не в тому, що ми заважатимемо працювати пілоту літака або лікареві своїми розмовами. Мобільний – це не лише коробка із кнопками, але й складний електронний пристрій, який може впливати на інші електронні пристрої.

2. Необхідно переводити свій мобільний у режим «без звуку» у театрах, музеях, кінотеатрах, на виставках. Насолоджуючись романтичною сценою про казкове кохання Ромео і Джульєтти і мріючи мати такі міцні стосунки, не дуже приємно відволікатися на якогось бізнесмена, який вирішує питання постачання, балансу та підписів саме в час емоційного піднесення.

3. Обирати варто такі мелодії й ринг тони, які не будуть турбувати оточуючих. В одного мого знайомого телефон повідомляє про виклики надто голосною музикою в стилі хард-метал, та ще й з яскраво вираженим набором нецензурних висловів. Відчуваю, що чим частіше я чутиму його виклики, тим

швидше зі мною таке станеться. Принаймні, міг би подумати про слухові органи оточуючих, а вони не залізни.

4. Якщо абонент не одразу взяв слухавку, не варто повторювати виклик. Існує правило п'яти викликів, це означає, що не треба тримати слухавку до моменту, коли оператор відключить дзвінок. Достатньо послухати п'ять гудків.

Це, звичайно, не всі правила, адже насправді їх дуже багато. *Не варто телефонувати вночі, тестувати телефон на гучність дзвінка в громадських місцях, використовувати чужі мобільні тощо.* Найголовніше зрозуміти, що всі правила полягають у повазі до інших людей та їхнього приватного життя (За О. Волковою).

II. Доповніть подані норми мобільного етикету власними правилами.

III. Проаналізуйте виділене речення за поданою схемою.

1. Розкрийте зміст речення.
2. Поясніть розділові знаки.
3. Назвіть члени речення.
4. Зробіть синтаксичний розбір речення.
5. Зробіть фонетичний розбір слів «дзвінка», «громадських».
6. Зробіть морфологічний розбір слова «телефонувати».

Конструктивні вправи

Вправа 1. Перебудуйте речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими і навпаки.

1. Дзвінки, тоненькі хлоп'ячі голоси лунали під крайньою хатою поблизу млина. (С. Васильченко).
2. Над морем злітали чайки, шугали в голубому мареві білими крильми, схожі на трепетні сторінки, вихоплені з якоїсь книги чи власної пам'яті. (І. Цюпа).
3. Повітря духмяне, тепле, та від скошеної трави вже чується холодок – м'який, ніжний (Є. Гуцало).
4. На дрібнолистих гілках рясно синіють огорнені сизим пилком ягоди. (М. Стельмах).
5. З вестибюля вгору, на другий поверх, стелився зелений, в червоних квітах, килим. (С. Скляренко).
6. Сонце сідало за гору, густо порослу золотим дроком і маслинами (Б. Янчук).

Вправа 2. Складіть і запишіть речення з дієприслівниковими зворотами. Підкресліть граматичні основи, поясніть уживання розділових знаків.

1. Починаючи розмову... .
2. Досліджуючи проблему... .
3. Готуючись до виступу на диспуті... .
4. Дібравши потрібну літературу... .
5. Співаючи пісню... .
6. Розв'язавши низку завдань... .
7. Обгрунтовуючи питання... .

Передкомунікативні вправи

Вправа 1. I. Визначте тип та стиль тексту. Якими мовними засобами це досягається. Доберіть заголовок.

Мовленнєвий етикет українців, утілений у системі мовних знаків, символів, словесних формул, жестів, міміки. Увібравши найдавніші звичаї й традиції, він утворює цілісну систему, що слугує нам у найрізноманітніших ситуаціях спілкування. Так, закони спілкування українського народу відбито в приказках і прислів'ях, які можна вважати скарбницею перевірених поколіннями істин і знань, на основі яких формувалася цивілізоване суспільство. Наведемо лише кілька з них: «*Бережи хліб на обід, а слово на відповідь*», «*Не хочеш почути дурних слів, не кажи їх сам*». тощо.

Мовленнєва поведінка народу поєднана із його загальною культурою, народними традиціями. Наприклад, на мовному рівні доброзичливість, шанобливе ставлення до співрозмовників і почуття власної гідності українців виявляються в тому, що більшість висловів українського етикету мають слова з коренем *добр-*, *здоров-*, *ласк-* (*добрідень, добривечір, доброго ранку, добродію; здоров був, бувайте здорові, здорові були, будь ласка, ласкаво просимо, з вашої ласки*).

Однією з характерних ознак мовленнєвого етикету українців є наявність усечених етикетних виразів: «*Добрий день!*» – «*Добрідень!*», «*Доброго вечора!*» – «*Добривечір!*», «*Доброї ночі!*» – «*На добраніч!*» тощо.

Суттєвою диференційною ознакою мовленнєвого етикету українців є уживання форми кличного відмінка (*Олено Володимирівно, Тетянонько, пане професоре, бабуню, добродію*). На жаль, під час звернення майже не використовуються в мовленні засоби титулування *пане, пані, панно або добродію, добродійко*, хоча звертання *добродію* («*добродійко, добродію*») вважається давньою почесною назвою осіб, що добро для народу роблять.

Одним із традиційних українських виявів шанобливості є вживання множини пошанної – граматичної форми висловлення ввічливості: *мама просили, тато говорили, батько взяли*. Така форма диктувалася високою повагою до найближчих людей (Із посібника).

Вправа 2. Зробіть переклад російського тексту українською мовою, порівнюючи синтаксичні конструкції та їх комунікативне навантаження в обох текстах.

Человек, знающий больше слов, лучше владеет языком – эта мысль кажется очевидной. Но знать слова можно по-разному. Почти любому взрослому известно, что

какаду – птиця с большим носом, крепдешин – тонкая ткань, а офсайд – ситуация «вне игры» в футбольном матче. Эти слова входят в пассивный словарный запас большинства людей. Однако легко представить себе человека, который в течении жизни ни разу не употребил их в письме или разговоре. Значит, эти слова не входят в его активный словарный запас.

Богатый активный словарь позволяет полно и точно выражать свои мысли, легко писать, непринужденно выступать перед аудиторией.

Один из способов расширить свой активный словарный запас – игры, требующие речевой изобретательности, умения сказать об одном и том же множеством разных способов.

Например, игра «Не повторяются!». Играют в неё так: все по очереди высказываются на одну и ту же тему, не повторяясь. Тема может быть любой – погода, описание предмета, человека и т.п. Нарушивший запрет на повторение или сумевший ничего сказать выходит из игры. Побеждает тот, кто остается.

Можно использовать эту игру, чтобы поздравить с днем рождения своих друзей. Полезно и очень приятно! (За Л. Крисиним).

Комунікативні вправи

Вправа 1. Підготуйте доповідь «Мовленнєвий антиетикет», урахувавши такі структурні елементи:

1) Хто звертається з доповіддю? – я – учень 10 класу.

2) До кого я звертаюся? – до класу однолітків.

3) Про що я хочу сказати? – про мовну девіацію (тип мовної невдачі чи збою у спілкуванні, причиною якої є недостатня компетенція мовців (мовна, мовленнєва, комунікативна, дискурс на та ін.).

4) Для чого я хочу сказати? – з метою розвитку культури мовлення однокласників і культури їх спілкування, прищеплення навичок дискурсного етикету.

5) Де я хочу це сказати? – на уроці української мови в 10 класі під час вивчення теми про культуру мовлення та спілкування.

Вправа 2. Проведіть статусно-рольову розмову про використання вульгаризмів в українській мові XVIII – XX ст.: а) у науковому стилі (Ваші співрозмовники – вчені); б) у розмовно-побутовому (Ваші співрозмовники – люди без вищої освіти).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Як показує практика, використання вправ такого типу допомагає цілеспрямовано проводити роботу над опрацюванням мовних одиниць на будь-якому рівні (фонетичному, морфологічному, синтаксичному, стиліс-

тичному та ін.), привчаючи старшокласників до точного і доречного висловлювання думок через відбір з існуючого мовного арсеналу найдоцільніших засобів, у тому числі засобів мовленнєвого та дискурсного етикету.

Перспективу подальших пошуків убачаємо в дослідженні інтерферентних помилок дискурсної особистості старшокласника.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.

2. Казанцева Л. І. Теоретичні і методичні засади навчання дітей старшого дошкільного віку української мови в полікультурному просторі: монографія / Л. І. Казанцева. – Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2014. – 449 с.

3. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.

4. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посіб. / Кол. авторів за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2015. – 320 с.

REFERENCES

1. Batsyevych, F. S. (2007). *Slovyk terminiv mizhkulturnoi komunikatsii*. [Glossary of Terms of Intercultural Communication]. Kyiv.

2. Kazantseva, L. I. (2014). *Teoretychni i metodychni zasady navchannia ditei starshoho doshkilnoho viku ukrainiskoi movy v polikulturnomu prostori: monohrafiia*. [Theoretical and methodical principles of teaching the children of the senior preschool age of the Ukrainian language in the multicultural space: monograph]. Donetsk.

3. Makarov, M. L. (2003). *Osnovy teorii diskursa*. [Fundamentals of the discourse theory]. Moscow.

4. *Slovyk-dovidnyk z ukrainiskoi lnhvodydaktyky*. (2015). [Dictionary of Ukrainian linguistic editing: tutorial]. Kyiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

АНДРІЄЦЬ Олена Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри мовознавства Херсонського державного університету.

Наукові інтереси: методика навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

ANDRIETS Olena Mykolaivna – Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor, Doctoral Candidate at the Department of Linguistics of Kherson State University.

Circle of scientific interests: methodology of teaching the Ukrainian Language in general education institutions.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2019 р.